

ІСТОРИЧНІ ТА ЕТНІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

УДК 159.922

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-58>

Семиліт Микола Васильович

кандидат психологічних наук, доцент,
практичний психолог мистецької школи № 3,
м. Черкаси, Україна
ORCID ID 0000-0002-7702-9026
semilet5607@gmail.com

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЄКТУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТОСТІ

Актуальність дослідження пов'язана з етнопсихологічними особливостями українського суспільства, які сформувалися в умовах тривалого періоду бездержавності та спричиненого цим домінування «родової свідомості». Обмеження особистісних можливостей проєктування життєвого шляху інтроектованими програмами актуалізує потребу пошуку стратегій особистісного самовизначення.

Метою статті є представлення емпірично виявлених етнопсихологічних умов та стадій проєктування життєвого шляху особистості в групі. На основі аналізу наукових джерел показано, що етнопсихологічні аспекти проєктування життєвого шляху можуть проявлятися в трьох основних напрямках. По-перше, ідеться про структурні та наративні особливості народної творчості, по-друге – про функціонування культурних механізмів міжпоколінної передачі травматичного досвіду, по-третє – про роль «ідеального Я» в проєктуванні образів бажаного майбутнього.

У **результаті** емпіричного дослідження закономірностей проєктування життєвого шляху особистості в групах різного типу з'ясовано закономірності формування поля внутрішньогрупової напруженості і поляризації, у якому розгортаються проєктувальні процеси. Описано стадії проєктування життєвого шляху в групі: 1) ідентифікація з лідером і групою; 2) поляризація між «сильним» і «слабким» полюсами групи; 3) дезінтеграція як збільшення відстані між Я-реальним і Я-ідеальним; 4) інтеграція як зростання цілісності групи та особистості в ній. Визначено, що важливою складовою проєктування життєвого

шляху є стратегії виходу з травматичного досвіду: повторення життєвих труднощів, повернення до минулого; компенсація пережитих «потенційних ям» більш високим соціальним статусом, матеріальними цінностями; «відігрування» на інших» (виміщення); «життя з травмою», її трансгенерація, замовчування.

Перспективи практичного застосування результатів дослідження полягають у можливості їх використання в різних галузях психологічної практики, зокрема для побудови психологічних прогнозів розвитку особистості та різного типу груп, міжгрупових взаємин та динаміки особистісних змін.

Ключові слова: життєвий шлях; життєвий сценарій; колективне несвідоме; архетип; травма; групова динаміка.

Mykola V. Semylit

PhD in Psychology, Associate Professor,

Practical psychologist,

School of Arts № 3,

Cherkasy, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-7702-9026

semilet5607@gmail.com

DESIGNING A LIFE PATH OF A PERSON: ETHNIC AND PSYCHOLOGICAL FEATURES

The **relevance** of this research is affiliated with ethnic and psychological features of the Ukrainian society, and they were formed for a long time without statehood and related to it domination of «patrimonial consciousness». The introjected programs limit personal possibilities that help design a life path, and thus this restriction actualizes the need to find strategies for personal self-determination.

The article **focuses** on illustrating ethnic and psychological conditions and stages of a life path design by a personality in a group, revealed in an empirical way. Based on the scientific sources analysis the author demonstrates that ethnic and psychological aspects of a life path design can manifest themselves in three main directions. Firstly, we are talking about structural and narrative features of a folk art, and secondly, about cultural mechanisms that function with the traumatic experience transfer between the generations, and about the role of the «ideal I'm» in projecting images of the desired future.

The empirical research applied to study patterns of a life path design of a personality in different types of groups have resulted in identifying the patterns forming up the space for tension and polarization between the groups where projective processes are unfold within. The article describes the stages of a life path projection in a group. These are: (1) identification with the leader and the group; (2) polarization between «strong» and «weak» poles within the group; (3) disintegration as a distance increase between the I'm-actual and the I'm-ideal; and (4) integration as an increase in group integrity and the personality in it.

The article identifies that strategies helping to get rid of traumatic experience are an important component of a life path design. These strategies are the repetition of

life difficulties, coming back to the past; compensation of experienced «potential holes» with reaching a higher social status, material values; revenging upon others; «Living with a trauma», and its transfer between generations, concealments.

The perspectives of applying research results in practice involve their possible use in various domains of psychological practice, in particular when constructing psychological forecasts of an individual development or different types of groups, relations between the groups and personal changes dynamics.

Key words: life path; life path design; collective unconscious; archetype; trauma group dynamics.

Постановка проблеми Дослідження народної творчості, обрядовості та вірувань українців засвідчило, що для них надзвичайну цінність становлять сім'я, рід, які в умовах тривалого періоду бездержавності були чи не єдиним засобом самозбереження та національної самоідентифікації. Характерна для язичницького світосприймання родова свідомість обмежує особистісний вибір життєвого шляху, який замінюється відданістю колективним цінностям як запорукою виживання. Це актуалізує потребу пошуку стратегій виходу з батьківських програм-інтроектів з метою особистісного самовизначення людини.

У звичаях, обрядах, інсценізованих дійствах, іграх українського народу представлені практики, що розвивають та інтегрують особистість, проєктують її майбутнє, позаяк українська народна культура, крім естетичної та соціально-регулятивної, виконує ще й психотерапевтичну функцію, сприяючи єднанню людей, зміцненню сили їхнього духу, посиленню потягу до життя. Зроблений нами огляд народних звичаїв, дійств указує на те, що для українців є природними підходи «догляду за душею», *орієнтовані на певні дії* (психодрама), та цілісного розуміння особистості, її актуальних потреб – «фігури» разом з її оточенням, «фоном» (гештальт-підхід), що допомагає долати злиття між живим і неживим, знаходити межу між «Я» і «не-Я».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження подій життєвого шляху і, власне, самого життєвого шляху особистості представлені в різних підходах: *соціально-психологічному* (Абульханова, 2001), *культурно-історичному* (Виготський, 2003), *сценарному* (Берн, 1992; Стюарт, 2002, Горностай, 2019), *особистісно-міфологічному* (Юнг, 2003; Яремчук, 2013), *постнекласичному* (Титаренко, 2007). У цій роботі проєктування життєвого шляху особистості ми розуміємо як процес розгортання внутрішнього плану життя шляхом екстеріоризації міжособистісних взаємин та об'єктивації ідеальних образів бажаного майбутнього суб'єкта прогностувальної діяльності.

Останнім часом у вітчизняній психологічній науці активно розвиваються дослідження соціально-психологічних практик проєкту-

вання життєвого шляху особистістю, зокрема шляхом конструктивного розв'язання кризових ситуацій, здійснення життєвого вибору, трансформації смислів, процесів самореалізації та постановки життєвих завдань тощо (Климчук, & Мойсієнко, 2007; Титаренко, 2013; 2016). Водночас залишаються недостатньо вивченими етнопсихологічні практики проектування життєвого шляху. А проте етнопсихологічний підхід до висвітлення проблеми життєтворення потребує принципово іншого методологічного інструментарію, за допомогою якого можна було б дослідити трансгенераційну (міжпоколінну) динаміку моделювання майбутніх подій у соціальній групі.

Метою статті є представлення емпірично виявлених етнопсихологічних умов та стадій проектування особистістю її життєвого шляху.

Виклад основного матеріалу. Історично склалося так, що український народ, працюючи на землі, яка завжди була годувальницею родини (навіть народні герої в міфах народжувалися не від зачаття, а із зерна гороху, яке з'їла жінка; і праця в освіті зветься «нивою освіти»), увесь час змушений був боротися за виживання та розвиток. Наш народ, зазнавши примусового впровадження християнства, довгий час жив під гнітом татаро-монголів, поляків, австро-угорців, великоросів, яким українці не могли довіряти, що порушувало процес самоідентифікації. І хоч цей «примус» і «гніт» – це вже історія, а проте справедливою є думка, що «частина нашого психічного перебуває поза часом і поза простором, ... у певній частині психічного часу взагалі немає» (Фрейд, 1992). Цілком упевнено можна стверджувати, що всі ці події лишили в психіці колективного несвідомого нашого народу певний семантичний слід. Коли по духовних і культурних цінностях суспільства, його звичаях завдається удар з боку іншої цивілізації, починається розпад його на частини, дезорієнтація і розщеплення – відокремлення частин від цілого. Це ситуація, коли люди втрачають зміст життя, а їхня соціальна організація руйнується (Юнг, 1996).

Етнопсихологічні аспекти проектування життєвого шляху можуть проявлятися у трьох основних напрямках. По-перше, йдеться про структурні і наративні особливості народної творчості, по-друге – про функціонування культурних механізмів міжпоколінної передачі травматичного досвіду, по-третє – про роль «ідеального Я» в проектуванні образів бажаного майбутнього.

Розгляньмо ці напрями детальніше.

1. Проектування життєвого шляху в народній творчості

На основі аналізу українських народних міфів та казок ми виділили героя – Котигорошка, який завершує свій життєвий шлях переможцем, долаючи зраду братів, вступаючи в конфлікт з батьками.

Нагадаємо, що основна ідея українського міфу-казки про Котигорошка зосереджена навколо наймолодшого, сьомого («магічний порядок народження») сина, якого жінка народила, з'ївши зерня гороху (це означає, що його походження – від Сіяча) (Дунаєвська, 1988). Він визволив спочатку з полону чудовиська-змія свою сестру, яка пішла «не за тією скибою» і зайшла до змієвого двору, а за нею – старших братів. Останні потім зрадили його, прив'язавши до дерева і забравши «завойовані» ним скарби і дівчину, яку він «звільнив від дідка».

Тема зради виразно простежується в становленні українського суспільства з давнього минулого аж дотепер. Отже, зраджений Котигорошко відступив від родинних зобов'язань, родової травми, здійснивши досягнення в інших світах (компенсація). Понад п'ять мільйонів «котигорошків» борються сьогодні за щасливе життя за кордоном (міграція) (Блинова, 2011). Нагадаємо, що зрештою цей казковий герой вириває з корінням дуба (архетип роду), до якого його прив'язали брати, і, залишаючи родинні завойовані цінності, прямує в інший світ, тобто розриває зв'язок з родиною. Архетип дерева – один із найдавніших: його коріння сягало в глибини землі, у царство померлих, стовбур символізував покоління живих, а листя й корона – житло богів і духів.

Особистісне становлення героя відбувається шляхом відступу від родинних зв'язків, тому є сенс говорити про певний травматичний антисценарій. З архетипним образом Котигорошка можна співвіднести наших національних героїв: Івана Піддубного, братів Кличків, Андрія Шевченка, які заробляли «свій хліб» і славу (уже не в ролі Сіячів, а козаків – Котигорошків) за межами України. Їхні вчинки намагаються наслідувати молоді люди, студенти, більш як 82% яких хотіли б виїхати з країни (Блинова, 2011).

Розгляньмо систематизовані народні практики проектування майбутніх подій життєвого шляху особистості, втілені у формах народних свят, весіль, ритуальних дій та застілля (табл.).

Таблиця

Систематизовані народні практики проектування майбутніх подій життєвого шляху особистості

№	Практики	Кроки/ дії	Ефекти
1	Початок та завершення сільськогосподарських робіт: Веснянки, Обжинки	Качання закоханих пар на засіяному житом полі	Проектування родючості та плодючості
2	Створення сім'ї, весілля	Посад нареченої, розплетення коси нареченої	Проектування щасливого материнства
3	Проектування	Підвішування на мо-	Визначення лідера

№	Практики	Кроки/ дії	Ефекти
	лідерства	тузці хлібини, кусання її кожним членом подружжя	за величиною відкушеного від хлібини шматка
4	Розмова з образами втрачених близьких	Розташування членів родини по колу, звертання до живих рідних та померлих	Вивільнення затиснутих почуттів, інтеграція особистості і родини, подолання «конфлюєнції» з образами втрачених рідних
5	Програвання хлопцями ролі господаря-Сіяча	Налагодження контакту з Господарем, прохання про дозвіл на «посівання»; одержання дозволу «сіяти»	Освоєння ролей Господаря, Сіяча; формування настановлення на добрий врожай, отримання доходу
6	Програвання жінками передчасної втрати чоловіка	Виготовлення «опудала покійника», покладання його в домовину	Вивільнення почуттів; формування готовності до виконання ритуальних дій; подолання страху майбутніх втрат
7	Гра в «колодку»	Прив'язування до ніг колодки, намагання ходити з нею (тягати її по підлозі)	Ініціація звільнення від батьківської залежності, формування самостійності в прийнятті рішень
8	Перестрибування героїв народних гулянь через багаття	Пошук пари для стрибка, налагодження контакту з партнером	Подолання страху, «комплексу кастрації» через проєкування почуттів на полум'я
9	Дотик до безликої, «неживої» людини	Надягання на голову протагоніста гарбуза	Подолання страху як проєкції страху власної смерті шляхом моделювання «покійника»
10	Мирування хворого	Переодягання хворого в чистий одяг, запалювання та гасіння свічок, побажання одужання	Програвання відходу хворого в інший світ; катарсис
11	Підготовка плодів огірків, листя верби через піднесення до вогнища на свята	«Заряджання» листя верби, плодів огірків полум'ям вогнища	Сіяння листя, огірків по городу на краший майбутній урожай

2. Колективна травма в концепції проєктування життєвого шляху

Колективна травма стає предметом дослідження А. Аарейлайд-Тарт (2004), О. Ліщинської (2013), П. Штомпки (2005) та ін. Соціальні аспекти травми, що спричинює порушення ідентичності, розглядають, зокрема, П. Горностаї (2019), А. Шутценбергер (2005), П. Келлерман (2004), Семиліт (2018).

Колективна травма проявляється через «синдром недовіри», зневірений погляд у майбутнє, ностальгію за минулим, політичну апатію тощо. Травматичні зміни називаються колективними, якщо травми зазнають цілі спільноти: цивілізації, регіони, етнічні та національні групи. Колективна травма – травма, що стосується великих груп людей. Це, наприклад, війни, катастрофи, терористичні акти, інші події, пов'язані із загибеллю, втратою свободи тощо. Зрозуміло, що такі події впливають на вибір життєвого шляху і подальший розвиток особистості. Найчастіше травма асоціюється зі станом «потенційної ями», «відщепленої енергії», «порожнечі в душі», «каменя в грудях».

У концепції проєктування життєвого шляху особистості травма розглядається як подія (втрата), як колективне несвідоме явище, як усталена стратегія подолання перешкод певним етносом. Розуміння травми як розгортання певного поведінкового патерну, вікітного сценарію найповніше відображає розкриття «Я-образу» проєктанта життєвого шляху, джерела того, звідки особистість «черпає», де вона відшукує певні зразки та образи життя.

3. «Ідеальне Я» і проєктування образів бажаного майбутнього

Уявне майбутнє особистості може не співвідноситися з реальністю або радше нагадувати ідеальний варіант, продукт «ідеального Я», але цінність його для особистості в тому, що воно енергетично підживлює реальне людське життя. Тому намагання психолога чи будь-якого учасника групи повернути людину з «ідеалізованим Я» до відчуття реальності будуть негуманними щодо особистості, бо послаблюватимуть її життєву функцію. Нереальне, але суб'єктивно можливе майбутнє людини, що є ідеальним, ми означаємо як життєстверджувальну ілюзію. Уява дає можливість продукувати майбутнє, що не залежить від минулого, тому життєстверджувальна ілюзія може бути не так захистом від реальності, як намаганням подолати негативні програми, які мають витоки в минулому, і побудувати життя за власним планом.

В еволюції фрейдівської думки можна простежити, як із «провалля» в символічній структурі («незв'язна історія») травма перетворюється у структурувальний принцип («нав'язливе повторен-

ня») (Фрейд, 1997). Людина неусвідомлено повертається до травматичного досвіду не задля задоволення, а для того щоб упоратися з ним, подібно до того, як діти під час ігор повторюють травматичні події, щоб оволодіти ними.

Емпіричні дослідження закономірностей проектування майбутнього особистості в групах різного типу (студентів, психологів та викладачів, людей похилого віку, онкохворих, учасників групи активного довголіття) показують, як у процесі проектування формується поле внутрішньої напруженості учасників групи та поляризується груповий простір (Семиліт, 2019). Така поляризація стає *пунктовим механізмом драматичної динаміки міжособистісних стосунків*.

Кожна особистість і група в цілому проходять певні універсальні стадії свого розвитку: 1) від отождолення себе з керівником, групою в цілому (*ідентифікація*) до 2) *поляризації* між двома її полюсами: «сильним» і «слабким», а далі до 3) *дезінтеграції* як збільшення відстані між Я-реальним, реальною групою і Я-ідеальним, ідеальною групою. На рівні структури групи це проявляється в розширенні групового простору. Після стадії дезінтеграції починається стадія 4) *інтеграції* як зростання цілісності групи і особистості в ній за рахунок катарсичного звільнення від погаємих переживань. Група як соціальний організм та особистість у ній у процесі психотерапевтичної трансформації отриманого в минулому травматичного досвіду можуть або пройти всі стадії (*ідентифікації, поляризації, дезінтеграції, інтеграції*), або ж зафіксуватися на одній із них, проектуючи пережите минуле на майбутні події життєвого шляху. Рух назустріч один одному статус-векторів учасників процесу проектування життєвого шляху в групі (інтеграція) починається з дезінтеграції їхніх ілюзорних уявлень про себе та оточення і відображає доцентрову динаміку особистості, що приводить до виходу із замкненого порочного кола (стереотипу) спілкування.

Також під час роботи груп проектування життєвого шляху було створено умови для спостереження за соціальними проявами колективної травми, такими як, наприклад, замовчування травматичного досвіду. Таке замовчування і, як наслідок, неможливість вербалізації, належного опрацювання та засвоєння травматичного досвіду створюють передумови для передавання його наступним поколінням. Міжпоколінна передача негативного досвіду є основним механізмом поширення травматичних впливів у соціумі, що проявляється у вимушеному програванні соціальних подій, наприклад воєнних (особливо з невдалим завершенням). Приклад останнього – «козацькі ігри» та посвята школярів-підлітків у козаки як бажання повторити минулу славу, проектування майбутнього як повторення минулого

(соціальна регресія). Механізм «посттравматичного вивільнення» полягає в посиленні активності у випадку подолання етапу «потенційної ями», переходу «від потенційної ями» до зростання особистісної активності. Психотравма може посилювати чутливість організму, значно прискорювати, збільшувати швидкість реагування на подразник.

Стратегіями виходу з травматичного досвіду можуть бути: *повторення життєвих труднощів, повернення до минулого; компенсація* пережитих «потенційних ям» більш високим соціальним статусом, матеріальними цінностями; *«відігрування» на інших* (виміщення); *«життя з травмою»*, її трансгенерація, *замовчування*. Міф про героя, який бореться з чудовиськом і перемагає зло, завжди приходиться на допомогу слабким і несправедливо ображеним, є терапевтичним завдяки ідентифікації з мужнім і сильним персонажем.

Отже, етнопсихологічна концепція проектування життєвого шляху (рис.) має поєднувати культурні, соціальні та акмеологічні аспекти проектування.

Висновки. Проектування майбутнього – це притаманна людині природна схильність діяти під впливом своїх глибинних потреб, інтересів, родових послань. Відтворення їхнього прихованого змісту прогнозує події майбутнього. Група як соціальний організм та особистість у ній у процесі психотерапевтичної трансформації набутого в минулому травматичного досвіду можуть проходити стадії ідентифікації, поляризації, дезінтеграції, інтеграції.

Теоретичний аналіз концепцій життєвого шляху особистості дає підстави тлумачити особистість як систему ієрархічних стосунків декількох поколінь, у процесі яких разом з потенціалом розвитку, зростання передаються нащадкам ще й пережиті колективні та індивідуальні травми. Вони спонукають особистість застосовувати такі стратегії виходу з пережитих подій: *повторення життєвих труднощів, повернення до минулого; компенсація* пережитих «потенційних ям» більш високим соціальним статусом, матеріальними цінностями; *«відігрування» на інших* (виміщення); *життя з травмою*, її трансгенерація, *замовчування*.

Архетипною є символіка життєвих зразків колективного (групового) несвідомого, де протиставляються міфологеми мирного трудівника (Сіяча) і Козака. Вони відображають полярно-протилежні шляхи розвитку чоловічої ідентичності, між якими встановлюються амбівалентні відношення. В українській міфології наявні розбіжності між орієнтованою на рід традиційністю і відступом від родинних цінностей, що утруднює проектування особистістю свого життєвого шляху.

Рис. Етнопсихологічна концепція проектування життєвого шляху

Етнопсихологічна концепція проектування життєвого шляху, яка поєднує культурні, соціальні та акмеологічні аспекти, відкриває нові перспективні напрями дослідження, спрямовані на актуалізацію продуктивного потенціалу особистості, групи і нації.

Список використаних джерел

- Аарейлайд-Гарт, А. (2004). Теория культурной травмы (опыт Эстонии). *Социологические исследования*, 1, 63–72.
- Абульханова, К. А. (2001). *Время личности и время жизни*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Анцыферова, Л. И. (2002). *Психология формирования и развития личности*. Санкт-Петербург: Питер.
- Берн, Е. (1992). *Трансакционный анализ и психотерапия*. Санкт-Петербург: Братство.
- Блинова, О. Є. (2011). *Трудова міграція населення України у соціально-психологічному вимірі*. Херсон: РПО.
- Волкан, В. (2007). *Жизнь после утраты: Психология горевания*. Москва: Когито-Центр.
- Выготский, Л. С. (2003). *Психология развития человека*. Москва: Эксмо.
- Горностай, П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 22 (1), 89–114.
- Долгополов, Н. (1997). Сотворение мира (Футуропрактика: проектирование «новых миров» с детьми и взрослыми. В *Гештальтподход и психодрама в образовании* (с. 11–21). Москва.
- Долгополова, Н. Б. (1999). *Российский гештальт*. Москва – Новосибирск.
- Дунаєвська, Л. Ф. (1988). *Українські народні казки*. Київ: Веселка.
- Келлерман, П. Ф. (2004). Социодрама. *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 7–21.
- Климчук, В. О., & Мойсієнко, Я. В. (2007). Життєвий шлях творчої особистості: принципи біографічного дослідження. *Соціальна психологія*, 6, 32–44.
- Ліщинська, О. А. (2013). *Інформаційно-психологічна безпека: концепція соціокультурного імунітету*. Івано-Франківськ: Кузів Б. П.
- Митрополит Іларіон. (1992). *Дохристиянські вірування українського народу*. Київ: Обереги.
- Райх, В. (2006). *Характероанализ: Техника и основные положения для обучающихся и практикующих психоаналитиков*. Москва: Когито-Центр.
- Рупперг, Ф. (2010). *Травма, связь и семейные расстановки. Понять и исцелить душевные раны*. Москва.

Семиліт, М. В. (2019). Семантичний простір як метод оцінювання засобів управління. *Психологія управління*. 2019, 245–255.

Семилет, Н. В. (2018). Трансгенераційні перспективи колективних індивідуальних травм як причина посттравматичного стресу. В *Посттравматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни*. Т. 11 (с. 292–304). Варшава–Київ: ПАН – Гнозис.

Стюарт, Й. (2002). *Основи ТА: Транзакційний аналіз*. Київ: ФАДА, ЛДТ.

Супруненко, В. П. (1993). *Народина. Витоки нації. Символи вірування, звичай та побут українців*. Запоріжжя: Берегиня – ФАЄЗ.

Титаренко, Т. М. (2007). *Життєві домагання особистості*. Київ: Педагогічна думка.

Фрейд, А. (1997). *Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов*. Санкт-Петербург.

Фрейд, З. (1992). Недовольство культурой. В Фрейд З., *Психоанализ. Религия. Культура* (с. 65–134). Москва: Ренессанс.

Штомпка, П. (2005). *Социология. Анализ современного общества*. Москва: Логос.

Шутценбергер, А. А. (2005). *Синдром предков. Трансгенераційні зв'язки, сімейні таїни, синдром годовщини, передача травм и практическое использование геносоциогаммы*. Москва: Изд-во Института психотерапии.

Юнг, К. (2003). *Символическая жизнь*. Москва: Когито-Центр.

Юнг, К. (1996). *Человек и его символы*. Санкт-Петербург: Б. С. К.

Яремчук, О. В. (2013). *Психологія етнокультурної міфотворчості особистості*. Одеса: Фенікс.

References

Aareilaid-Tart, A. (2004). Teoriya kulturnoy travmy [Theory of cultural trauma] (experience of Estonia). *Sociological research*, 1, 63–72. (in Russian)

Abulkhanova, K. A. (2001). *Vremya lichnosti i vremya zhizni* [Personality time and life time]. St. Petersburg: Aleteya. (in Russian)

Antsyferova, L. I. (2002). *Psikhologiya formirovaniya i razvitiya lichnosti* [Psychology of formation and development of personality]. St. Petersburg: Piter, pp. 207–212. (in Russian)

Bern, E. (1992). *Transaktsionnyy analiz i psikhoterapiya* [Transactional analysis and psychotherapy]. St. Petersburg: Bratstvo. (in Russian)

Blinova, O. Ye. (2011). *Trudova mihratsiia naseleeniya Ukrainy u sotsialno-psikhologichnomu vymiri* [Labor migration of the population of Ukraine in the socio-psychological dimension]. Kherson: RIPO. (in Ukrainian)

Dolgoplov, N. (1997). *Sotvoreniye mira (Futuropraktika: proektirovaniye «novykh mirov») s detmi i vzroslymi* [Creation of the world (Futuropractice: designing

«new worlds» with children and adults]. In *Gestalt approach and psychodrama in education*. Moscow, pp. 11–21. (in Russian)

Dolgopolova, N. B. (1999). *Rossiyskiy heshtalt* [Russian Gestalt]. Moscow – Novosibirsk. (in Russian)

Dunaievska, L. F. (1988). *Ukrainski narodni kazky* [Ukrainian folk tales]. Kyiv: Veselka. (in Ukrainian)

Freud, S. (1992). Nedovolstvo kulturoy. [Das Unbehangen inder Kultur]. In Freud S., *Psikhoanaliz. Religiya. Kultura* [Psychoanalysis. Religion. Culture]. Moscow: Renessans, pp. 65–134. (in Russian)

Freud, A. (1997). *Detskaya seksualnost i psikhoanaliz detskikh nevrozov* [Child sexuality and psychoanalysis of children's neuroses]. St. Petersburg. (in Russian)

Gornostai, P. (2019). Hrupovi zakhysni mekhanizmy yak forma reahuvannya na kolektyvni travmy [Group protective mechanisms as a form of response to collective injuries]. *Problems of Political Psychology*, 22 (1), 89–114. (in Ukrainian)

Jung, C. (1996). *Chelovek i yego simvoly* [Man and his symbols]. St. Petersburg: B. S. K. (in Russian)

Jung, C. (2003). *Simvolicheskaya zhizn* [Symbolic life]. Moscow: Kogito-Tsenter. (in Russian)

Kellerman, P. (2004). Sotsiodrama. *Psikhodrama i sovremennaya psikhoterapiya* [Sociodrama. Psychodrama and modern psychotherapy], 4, 7–21 (in Russian)

Klymchuk, V. O., & Moysiyenko, Ya. V. (2007). Zhyttievyi shliakh tvorchoi osobystosti: pryntsyipy biohrafichnoho doslidzhennia. *Sotsialna psykholohiia*, (6), 32–44. (in Ukrainian)

Lishchynska, O. A. (2013). *Informatsiino-psykholohichna bezpeka: kontseptsiiia sotsiokulturnoho imunitetu* [Information and psychological security: the concept of socio-cultural immunity]. Ivano-Frankivsk: Kuziv B. P. (in Ukrainian)

Mytropolyt Ilarion (1992). *Dokhrystiianski viruvannia ukrainskoho narodu* [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people]. Kyiv: Oberehy. (in Ukrainian)

Reich, W. (2006). *Kharakteroanaliz: Tekhnika i osnovnyye polozheniya dlya obuchayushchikhsya i praktikuyushchikh psikhoanalitikov* [Character Analysis: Techniques and basics for students and practicing psychoanalysts]. Moscow: Kogito-Tsenter. (in Russian)

Ruppert, F. (2010). *Travma, svyaz i semeynyye rasstanovki* [Trauma, communication and family arrangements. Understand and heal emotional wounds]. Moscow. (in Russian)

Schutzenberger, A. A. (2005). *Sindrom predkov. Transgeneratsionnyye svyazi, semeynyye tainy, sindrom godovshchiny,peredacha travm i prakticheskoye ispolzovaniye genosotsiogrammy* [Ancestor syndrome. Transgenerational ties, family secrets, anniversary syndrome, trauma transmission and practical use of the

genosociogram]. Moscow: Publishing House of the Institute of Psychotherapy. (in Russian)

Semylit, M. (2018). Transheneratsionnyye perspektivy kollektivnykh individualnykh travm kak prichina posttravmaticheskogo stressa In *Post-travmatychnyi stresovyi rozlad: dorosli, dity ta rodyny v sytuatsii viiny* [Transgenerational prospects of collective individual injuries as a cause of post-traumatic stress. Post-traumatic stress disorder: adults, children and families in a situation of war]. International scientific and practical publication. Vol. 11. Warsaw–Kyiv: PAN - Gnosis, pp. 292–304. (in Russian)

Stewart, J. (2002). *Osnovy TA: Tranzaktsiynyi analiz* [Basics of TA: Transactional analysis: lane]. Kyiv: FADA, LDT. (in Ukrainian)

Suprunenko, V. P. (1993). *Narodyny. Vytoky natsii. Symvoly viruvannia, zvychai ta pobut ukrainsiv* [Peoples. The origins of the nation. Symbols of faith, customs and life of Ukrainians]. Zaporizhzhia. (in Ukrainian)

Sztompka, P. (2005). *Sotsiologiya. Analiz sovremennogo obshchestva* [Sociology. Analysis of modern society]. Moscow: Logos. (in Russian)

Tytarenko, T. M. (2007). *Zhyttievi domahannia osobystosti* [Life claims of personality]. Kyiv: Pedahohichna dumka. (in Ukrainian)

Volkan, V. (2007). *Zhizn posle utraty: Psikhologiya horevaniya* [Life after loss: Psychology of grief]. Moscow: Kogito-Tsenter. (in Russian)

Vygotskiy, L. S. (2003). *Psikhologiya razvitiya cheloveka* [Psychology of human development]. Moscow: Eksmo. (in Russian)

Yaremchuk, O. V. (2013). *Psikhologiiia etnokulturnoi mifotvorchosti osobystosti* [Psychology of ethnocultural myth-making of the individual]. Odesa: Feniks. (in Ukrainian)